

הסוגיא הרביעית – אינו יודע אימתי שבת (סט ע"ב)

[1] אמר רב הונא: היה מהלך במדבר¹ ואינו יודע אימתי שבת – מונה ששה² ומשמר יום אחד.	מהלוקת רב הונא וחייא בר רב
[2] חייא בר רב אמר: משמר יום אחד ומונה ששה.	
[3] במאי קמיפלגי? מר סבר: כברייתו של עולם, ומר סבר: כאדם הראשון.	סברותיהם
[4] מיתיבי: היה מהלך במדבר³ ואינו יודע אימתי שבת – משמר יום אחד לששה.	קשיא ראשונה מברייתא על חייא בר רב
[5] מאי לאו: מונה ששה ומשמר יום אחד? לא, משמר יום אחד ומונה ששה. אי הכי, משמר יום אחד לששה? משמר יום אחד ומונה ששה מיבעי ליה!	
[6] ועוד, תניא: היה מהלך במדבר⁴ ואינו יודע אימתי שבת – מונה ששה ומשמר יום אחד.	קשיא שניה מברייתא על חייא בר רב
[7] תיובתא דחייא בר רב! תיובתא.	תיובתא
[8] אמר רבא: בכל יום ויום עושה⁵ פרנסתו.⁶	מימרת רבא, נוסח א
[9] וההוא יומא לימות? דעביד מאתמול שתי פרנסות. ודילמא ⁷ שבת הואי!	קשיא
[10] אלא: בכל יום ויום עושה כדי⁸ פרנסתו – אפילו ההוא יומא.	מימרת רבא, נוסח ב ופירושה
[11] וההוא יומא במאי מינכר ליה? בקידושא ואבדלתא.	קשיא ותירוץ
[12] אמר רבא: אם היה מכיר מקצת⁹ היום שיצא בו – עושה מלאכה כל היום כולו.	מימרא שניה של רבא
[13] פשיטא! מהו דתימא: כיון דבשבתא לא נפיק, במעלי שבתא ¹⁰ לא נפיק, והאי בחמשה בשבתא נפיק – לישתרי ליה למיעבד תרי יומי; קמ"ל: זימנין דמשכח שיירתא, ומקרי ונפיק.	ופירושה

1 דפוס ראשון: "בדרך או במדבר".
 2 במינכן ובדפוס ראשון נוסף: "ימים".
 3 בדפוס ראשון: "בדרך".
 4 כן הוא באוקספורד וותיקן; במינכן: "בדרך"; בדפוס ראשון גירסא כפולה: "בדרך או במדבר".
 5 וכן הוא בפנים של וותיקן ומינכן (וכן ברי"ף כ"י). באוקספורד: "[כדי] פרנסתו", וכן הושלם בגליון של וותיקן ומינכן; בדפוס ראשון: "[לו כדי] פרנסתו". עיין להלן בהערה 13.
 6 נוסף באוקספורד: "בר מההוא יומא"; הדומה לו במינכן: "חוץ מאותו היום".
 7 נוסף באוקספורד: "איתמל"; ותיקן: "ההוא יומא".
 8 כן הוא באוקספורד וותיקן (וברי"ף כ"י; וכן גורסים ר"ח, רש"י ותוספות); בדפוס ראשון: "עושה לו פרנסתו"; במינכן: "עושה פרנסתו" (כמו סעיף 8 לעיל). עיין להלן בהערה 13.
 9 חסר בוותיקן והושלם בגליון; באוקספורד: "סכום" (וכן הוא בר"ח וברי"ף).
 10 כן הוא בדפוס ראשון ובפנים של מינכן; בוותיקן ואוקספורד: "שבתא [נמי] לא" וכו', וכן נוסף בגליון של מינכן.

רש"י

מונה ששה מיום ששם אל לבו שכחתו, ומשמר השביעי. משמר יום אחד ומונה ששה וכל יום ששם אל לבו אינו משמר, דשמא עשה מלאכה, אבל יום המחרת משמר. ולקמן מפרש דבהנך דאינו משמר לא עביד נמי מלאכה אלא כדי פרנסת היום. כברייתו של עולם ימי חול נמנו תחלה. כאדם הראשון שנברא בערב שבת, ויום ראשון למנינו שבת היה. יום אחד לששה משמע לששה שעברו. והוא יומא לימות בתמיה. ודלמא אתמול שבת הוה ונמצא מחלל שבת שלא לפקוח נפש. בקדושתא ואבדלתא לזכרון בעלמא, שיהא לו שם יום חלוק משאר ימים, ולא תשתכח שבת ממנו. אם היה מכיר מקצת יום שיצא בו לא שזכר איזה יום בשבת היה, אלא זכור שהיום יום שלישי ליציאתו או רביעי ליציאתו, ומתוך כך ידע שמונה ליציאתו, עושה מלאכה כל יום שמיני, וכן לעולם, ודאי זהו יום שיצא בו, וקיים ליה דבשבת לא יצא, שהרי בישוב לא שכח את השבת. במעלי שבתא נמי לא נפיק דאין דרך לצאת מפני כבוד השבת, ועל כן כל יום שמונה ותשעה ליציאתו לישתרו, דליכא לספוקינהו בשבת.

מסורת התלמוד

[1] היה מהלך במדבר בבלי פסחים כח ע"א; הולין נט ע"א, פח ע"ב. [2-1] מונה ששה ומשמר יום אחד; משמר יום אחד ומונה ששה עיין דברי רב ושמואל ירושלמי שבת ז א, ט ע"א. [3] כברייתו של עולם בבלי שבת עז ע"ב. [4, 6] היה מהלך במדבר וכו' עיין [1-2] לעיל. [8, 10] בכל יום ויום וכו' עיין ירושלמי שבת ז א, ט ע"א ("תמן אמרין").

ביאור הסוגיא

מבוא

רוב הסוגיות מתחילת הפרק ועד אמצעיתו, עוסקות במחלל שבת בשגגה, כלומר במי שבשעת מעשה סבור שאינו חוטא, ומתברר לו רק אחר כך שחילל את השבת. המיוחד בסוגייתנו הוא, שהיא עוסקת במי שבשעת מעשה מודע לכך שהוא אינו יודע מתי שבת, ולכן יודע מראש שהוא עלול לחלל את השבת. מבחינה ספרותית ישנו קשר אסוציאטיבי בין סוגייתנו לבין שאר סוגיות הפרק, שהרי בירושלמי כותרת הסוגיא המקבילה היא "גדול הנשבה לבין הגוים", בדומה ל"קטן שנשבה לבין הגוים" שנזכר בסוגיא הקודמת בירושלמי, המקביל ל"תינוק שנשבה לבין הגוים" שבסוגיא ב לעיל.

אולם, מבחינת תוכן העניינים אין זה ברור שניתן להגדיר את נושא סוגייתנו כ"שגגה" במלוא מובן המונח. אמנם "גדול שנשבה" הובא במקום אחד בירושלמי כדוגמה למקרה של "שגגת שבת בהיעלם אחד", המשתרע על פני שבתות הרבה. גם הכותרת בבבלי: "אינו יודע אימתי שבת", מזכירה קצת את פיסקאות הסוגיא החמישית להלן: "היודע עיקר שבת" ו"היודע שהוא שבת". מאידך, נראה שעדיף להגדיר את הנושא כאן כשאלה של ספק איסור ולא של שגגה, שהרי האדם מודע לכך שאינו יודע אם שבת היום או לא, והוא מבקש לדעת כיצד להתנהג לכתחילה. נחזור לשאלה זו בהמשך הדברים.

לגבי שינוי כותרת הסוגיא בין הבבלי לירושלמי יש להעיר שלפי הכותרת בירושלמי ("הגדול שנשבה לבין הגוים") משמע קצת שגם הגויים שביניהם נשבה אינם יודעים מתי שבת, ואילו מלשון הכותרת בבבלי ("היה מהלך במדבר") משמע שרק ההולך במדבר אינו יכול לברר מתי שבת. אם דיוק זה נכון, ייתכן שיש לחפש לו הסבר בשינויים בתפוצת מוסד השבוע בין גויים שונים בארצות שונות. למשל, אין זה ברור שבעולם ההלניסטי-רומאי נהגו למנות את ימי השבוע כאמצעי לקביעת זמנים ותאריכים, ואילו במזרח, יש הטוענים שכבר בזמן קדום יחסית היה השבוע מוסד קבוע.¹¹ מאידך, ייתכן שהדבר תלוי בשינויי הזמנים, שהרי בשנת 321 לסה"נ התקין קונסטנטינוס שבוע בן שבעה ימים כיסוד ללוח השנה של הרומאים, וקבע את יום ראשון כתחילתו.¹²

הרובד האמוראי בבבלי ובירושלמי

הסוגיא בנויה ממימרות של שלשה אמוראים: רב הונא, חייא בר רב, ורבא. הנוסח והפירוש של מימרתו הראשונה של רבא, רופפים.¹³ התלמוד פירש את הנוסח הראשון של דברי רבא [8] כך שהמילים "בכל יום ויום" מתייחסות לימות ה"חול" של המהלך במדבר בלבד, והמילים "עושה פרנסתו" יכולות לכלול בעת הצורך גם "שתי פרנסות". אולם פירוש זה נדחה בעקבות הטיעון ההלכתי "ודלמא שבת הואי". לכן אימץ התלמוד את הנוסח השני של דברי רבא ופירשו כך:

11 עיין The Oxford Classical Dictionary, ערך Time-reckoning.

12 אנציקלופדיה בריטניקה, ערך: "Week".

13 קבעתי בפנים כגירסת הרי"ף כתב יד: ב[8] "עושה פרנסתו", שמשמעו אפילו יתר מכדי קיומו, וב[10] "כדי פרנסתו", שמשמעו בצמצום, כמו בירושלמי להלן (והשווה הלבני, עמ' קצח על פי מועד קטן יט ע"א). מהגירסאות אין הכרע, עיין הערות 5 ו-8 לעיל. הפירוש הנמצא בדפוס ב[8] ("בר מההוא יומא") לא רק שאינו מדברי רבא עצמו, הוא אפילו אינו מעיקר נוסח הבבלי. הוא חסר לגמרי בכתב יד ותיקן ובדפוס הראשון. בנוסח דפוס וילנא ומינכן בא פירוש בארמית כאשר עיקר המימרא עצמה הוא בעברית. המסורת המקבילה בירושלמי מתאימה רק לדברי רבא העבריים, ואין זכר לתוכן ההוספה.

מותר למהלך לעשות מלאכה הן בימות ה"חול" שלו הן ביום ה"שבת", אבל רק מלאכה שהיא לצורך אותו יום.¹⁴ מתוך השוואה לסוגיית הירושלמי נראה שהנוסח השני ופירושו הם העיקר:

בבלי [1, 2, 10]	ירושלמי שבת ז א, ט ע"א
אמר רב הונא: היה מהלך במדבר ¹⁵ ואינו יודע אימתי שבת – מונה ששה ומשמר יום אחד.	גדול שנשבה בין הגוים, רב ושמואל – חד אמר: מונה ששה ועושה שבת;
חייא בר רב אמר: משמר יום אחד ומונה ששה.	וחרנה אמר: עושה שבת ¹⁶ ומונה ששה.
אמר רבא: בכל יום ויום עושה כדי פרנסתו.	תמן אמרין: חושש לכל הימים ועושה כדי קיום הנפש.

ממימרתו השניה של רבא [12] משמע שאסור לו לאדם לעשות יתר על מה שהוא צריך לאותו יום: רק אם הוא יודע את היום שיצא בו, אז מותר לעשות יותר – הא לאו הכי אסור. מכאן שהנוסח הראשון ("עושה פרנסתו") ופירושו ("דעביד מאתמול שתי פרנסות") הועלו על ידי סתם התלמוד בכוונה כדי לדחותם.¹⁷

בירושלמי הובאו מסורות אלו כמחלוקת:¹⁸

[א] גדול שנשבה בין הגוים, רב ושמואל – חד אמר: מונה ששה ועושה שבת; וחרנה אמר: עושה שבת ומונה ששה...¹⁹

[ב] ויחוש לכל הימים, כהדא: קידש אשה בעולם, רבי יעקב בר אחא: איתפלגון רבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש – רבי יוחנן אמר: חושש לכל הנשים; ריש לקיש אמר: אינו חושש לכל הנשים.

[ג] תמן יש לו תקנה: יכול הוא לישא גיור, יכול הוא לישא משוחררת; הכא מה אית לך?

[ד] תמן אמרין: חושש לכל הימים ועושה כדי קיום הנפש.

מלשון המימרות עצמן, הן בבבלי הן בירושלמי, משמע גם כן שהעניין שנוי במחלוקת.²⁰ הווה אומר שברובד האמוראי של הסוגיא קרובות המסורות בבבלי ובירושלמי, אם לא זהות.

קודם שנעזוב את הירושלמי חשוב לציין שאפילו רבי יוחנן החמיר כאן רק על הגבר, ולא על כל הנשים שבעולם. ומדברי תירוץ הירושלמי [ג] משמע גם שהחמיר על הגבר רק משום שיש לו תקנה שיישא גיורת או משוחררת, כאשר בנידון דידן מודה הוא לרב ולשמואל שאין צורך לחשוש כל הימים. מחלוקת זו של רבי יוחנן וריש לקיש הובאה בבבלי נזיר יא ע"ב–יב ע"א, והעירו תוספות (שם ד"ה אסור) שמשמע שמדאורייתא יכולי עלמא יכול אפילו הגבר להתחתן

14 ישנו מתח מסוים בדברי סתם התלמוד [9]. הקושיא "זהווא יומא לימות?" מניחה שלא עשה אתמול אלא כדי קיום הנפש של אותו יום בלבד. מאידך, התירוץ "דעביד מאתמול שתי פרנסות" מכחיש הנחה זו. לכאורה בשלב זה עוד לא שמענו על כך שיש לחשוש לכל יום שמא שבת הוא ("דילמא שבת הואי"), אבל זהו נושא הקושיא והתירוץ הנ"ל.

15 עיין הערות 1, 3, 4. לכותרת "היה מהלך במדבר" עיין במסורת התלמוד ל-[1]. המכנה המשותף להלכות שבאו תחת כותרת זו בבבלי הוא שכולן הלכות השייכות למצב של חוסר ידיעה הכפוי על האדם בעקבות בידודו מן היישוב. משום כך יש להעדיף את הגירסא "במדבר", הנמצאת ברוב הנוסחים ברוב האזכורים כאן. הגירסא "היה מהלך בדרך" היא מוטיב הרבה יותר שכיח בספרות, וגם פחות מתאים כאן.

16 "עושה שבת" הוא ביטוי נדיר יחסית, ומשמעו כמו זה של הביטוי השכיח יותר, "שומר (או: משמר) שבת". עיין ספרי זוטא בהעלותך ט ד, עמ' 258. שניהם נגזרו משמות לא טו: ושמר ו בני ישראל את השבת לעשות את השבת.

17 הסברה "דילמא שבת הואי" [9] היא למעשה ניסוח מחדש בארמית של לשון הירושלמי: "חושש לכל הימים". כרגיל שינה סתם התלמוד הבבלי את סגנונה הפשוט של המימרא המקורית לסגנון האופייני לו, היינו משא ומתן.

18 בפסקא [ב] הקשו על רב ושמואל "ויחוש לכל הימים", וב-[ג] הסבירו למה לדעתם אין צורך לחשוש לכל הימים. בניגוד למסורות אלו מסרו ב-[ד] שבבבל סבורים שיש לחשוש לכל הימים.

19 דילגתי כאן על קטע מהירושלמי שאינו שייך ישירות לענייננו. נדון בקטע זה בנספח שבסוף הביאור.

20 מהלשון "מונה ששה ומשמר" וכו', משמע שבשישה אינו שומר כלל. גם מהלשונות "משמר אחד" ו"עושה שבת" משמע שדווקא אותו יום הוא שבת. לעומת זאת, מהלשונות "חושש לכל הימים" ו"בכל יום ויום" משמע שכל הימים שווים.

עם כל אחת "דאזלינן בתר רובא" (ועיין מגיד משנה הלכות אישות ט ו). מקושיית הירושלמי משמע שהמקרה של גדול שנשבה אמור להיות דומה לשאלת רבי יוחנן וריש לקיש. אולם לכאורה אין הם דומים כלל: במקרה של קידש אישה בעולם אין סיבה להניח שהוא אכן ישא את קרובת ארוסתו, ואילו הכא, אחד מכל שבעה ימים הוא שבת. אולי משום כך אמרו רב ושמואל (וכן רב הונא, חייא בר רב ושתי הברייתות בבבלי לפי פשוטן) שיש לשמור יום אחד בשבוע, לא לשם זכר שבת בעלמא, אלא כדי שלא יחלל שבת בוודאות.

הברייתות בבבלי

בבבלי הובאו שתי ברייתות. אין להן שום מקבילה בספרות התנאית הקדומה. הברייתא הראשונה [4] מהווה לפי פשוטה סיכום של המכנה המשותף לרב הונא ולחייא בר רב.²¹ הברייתא השנייה [6] זהה ממש לדברי רב הונא עצמו. ייתכן מאוד שברייתות אלו הן גלגולים אנונימיים של מסורות האמוראים שבשני התלמודים. אם אכן כך הוא, הרי שאין צורך לומר שדברי רבא מוסבים על שני המקורות התנאיים האלה או שכוונתו היתה לפרשם. אדרבה, סביר יותר לומר שדבריו מוסבים ישירות על דברי האמוראים עצמם ושהוא התכוון לחלוק על שיטתם, כמו שמצינו בסוגיא המקבילה בירושלמי.

סתם התלמוד הבבלי

סתם התלמוד הכריע כרב הונא ודחה את חייא בר רב. הכרעה זו מלאכותית למדי, שהרי הברייתא הראשונה מתיישבת לפי פשוטה עם עמדת חייא בר רב לא פחות משהיא מתיישבת עם עמדת רב הונא. סתם התלמוד גם הניח שאין מחלוקת בין רבא לבין רב הונא. הנחה זו נסתרת הן על ידי הסוגיא המקבילה בירושלמי הן על ידי דיוקי לשון המימרות עצמן. מאידך, הנחה זו מוכרחת אם שתי הברייתות הן מקורות תנאיים שאין לחלוק עליהם וגם רבא עצמו הכירן. אולם כאמור אין ראיה ברורה לכך.

למרות קיומן של הברייתות בסוגיא תפס סתם התלמוד את דברי רבא כעיקר ואת דברי רב הונא כטפלים. לא נשאר משמירת השבת שקבע רב הונא ליום השביעי לספירתו אלא קידוש והבדלה. עמדתו הבסיסית של סתם התלמוד מתאימה אפוא למסורת בבל לפי עדותו של הירושלמי ("תמן אמרין"), ונשתעבדו כל שאר המסורות בסוגיא לעמדה זו.

פיסקאות [12-13]

פיסקאות [12-13] פשוטות יחסית. יש להעיר רק על מילה קשה אחת: "מקצת", שבפיסקא [12]. לפי ההקשר וההיגיון הכוונה היא לכך שהאדם מסוגל לחשב את מספר הימים מאז שיצא. הקשר בין הוראה זו לבין המילה "מקצת" אינו ברור.²² בעקבות קושי זה הוחלפה מילה זו בכתב יד אוקספורד במילה מובנת יותר: "סכום".²³

21 "אחד לששה" פירושו אחד מתוך שבעה ימים מבלי לציין את מיקומו. הדיוק בפיסקא [5] עשוי להתהפך, וניתן באותה מידה להקשות על רב הונא: "מונה ששה ומשמר יום אחד מיבעי ליה".

22 כתב מורי פרוץ פרידמן בהערותיו: "אפשר שתיבת 'מקצת' שבחלק מעדי הנוסח היא תוספת פירוש, לרמז שאין לו ידיעה שלמה מתי שבת, אלא מקצת ידיעה דהיינו, על יום מסוים שאינו שבת". כלומר, הנוסח המקורי היה "אם היה מכיר היום שיצא בו", ואחר כך נוספה המילה "מקצת", לשם הסתייגות, ולבסוף הוחלפה במילה "סכום", כשכלול סופי.

23 וכן הוא בר"ח וברי"ף.

נספח – דברי רבי יצחק בר אלעזר ורבי מנא בסוגיית הירושלמי

שני קטעים בסוגיית הירושלמי קשים במיוחד, הן מבחינת קביעת נוסח הירושלמי הן מבחינת פירושו. הגר"ש ליברמן בירושלמי כפשוטו (עמ' 119-120) קיצר כדרכו.²⁴ לשם הבהרת העניין נביא כאן את הקטעים במלואם מוגהים ומפורשים על פי שיטתו:

רבי יצחק בר אלעזר בשם רב נחמן בר יעקב מונה ששה ועושה שבת חמשה ועושה שבת ארבעה ועושה שבת שלשה ועושה שבת שנים ועושה שבת אחד ועושה שבת

אמר רבי מנא אן אשתבי בתלתא הוא עבד שובתיה חולין לתרין מחזירין הוא עבד שובתיה (ואן לא) [ואילא] תמניה

בקטע הראשון הציע רב נחמן בר יעקב, בניגוד לדברי רב ושמואל, שאין להיצמד ליום אחד מסוים ולעשותו שבת תמיד, אלא בכל שבוע יש לבחור יום אחר, ועל ידי כך תחול השבת, לפחות מפעם לפעם, בשבת האמיתית (עיין הטבלה להלן).

דברי רבי מנא הובאו על פי נוסח גנוזי שכטר שציטט ליברמן שם. בסוף הקטע הגיה ליברמן "אילא" (= εἰλος, דהיינו סיבוב ביוונית) במקום "אן לא". הוא פירש שרבי מנא הקשה שבמקרה שנשבה אדם ביום השלישי בשבת (צוין בטבלה להלן) לא תחול ה"שבת" שלו בשבת האמיתית (על פי חשבונו של רב נחמן בר יעקב) עד שייכנס למחזור השני שהוא הסיבוב השמיני (דהיינו בפעם השמינית שהוא מונה ימים ועושה שבת). הנה טבלה המסכמת את מימרת רב נחמן בר יעקב ואת השגת רבי מנא:

יום ג'				שבת		
1	2	3	4	5	6	ש
1	2	3	4	5	ש	1
2	3	4	ש	1	2	3
ש	1	2	ש	1	ש	*1
2	3	4	5	6	ש	1
2	3	4	5	ש**	1	2
3	4	ש	1	2	3	ש
1	2	ש	1	ש	1	2
3	4	5	6	ש	1	2
3	4	5	ש	1	2	3
4	ש	1	2	3	ש	

* = תחלת המחזור השני; ** = ה"שבת" השמינית.